

SİBİRYA'DAKİ TÜRKLER VE DİLLERİ

M. Fatih Kirişcioğlu

■ Sibirya, Rusya Federasyonunun Ural Dağlarından Pasifik Okyanusuna kadar uzanan topraklarına verilen isimdir. Sibirya, Kazakistan Cumhuriyeti ve Orta Asya'yı meydana getiren diğer cumhuriyetleri de kapsar. Yaklaşık olarak 13 milyon km²'lik bir yüz ölçüme sahiptir. Sibirya bölgesinde 30 milyon insan yaşar. Kuzeyinde, Kuzey Buz Denizi, doğusunda Pasifik Okyanusu, güneyinde Kazakistan, Moğolistan ve Mançurya ve batısında Ural Dağları bulunur. Bazı araştırmacılara göre batıda Ural dağları, doğuda Büyük Okyanus, kuzeyde Kuzey Buz Denizi, güneyde Moğolistan ve Çin (Tobol, İrtiş, Ob ırmak havzalarını içine alan bölge) ile sınırlanan bölge Sibirya'dır. Sibirya esas olarak Batı Sibirya, Doğu Sibirya ve Rusya Uzak Doğusu olarak üç bölgeye ayrılır. Türklük biliminde genelde Güney- Kuzey-Doğu Sibirya olarak isimlendirilir.

Sibirya kelimesi üzerinde James Forsyth, S. A. Tokarev-İ. S. Gurvich, W. Radloff, Ahmet Temir, Barthold, G. Németh, M. Şen gibi pek çok araştırmacı fikir yürütmüşlerdir. Kesin kabul görmemekle birlikte genellikle kelimenin Ana Türkçe ve Moğolca siber/sibir adından geldiği ve mana olarak da 1. hafif yağmur, 2. bataklık yerde sık çalılık, dere kenarında fundalık orman demek olduğu yaygındır. Bu kelime Kazakçada *şibir*, Kırgızcada *şibir*, Yakutçada (Sahacada) da *sibar/sımar* şeklindedir. Sibirya bölgesini içine alan topraklarda bugün 40'tan fazla dil ya da lehçenin konuşulduğu kabul edilmektedir. Ancak bu dillerin çoğu yazı dili durumunda olmadığı ve aralarındaki yakınlık derecesi tam olarak tespit edilemediğinden hangilerinin dil hangilerinin aynı dilin lehçeleri sayılacağı konusunda tam bir belirleme yapmak zordur. Ancak genel olarak Sibirya'da 5 ayrı dil ailesine mensup dil ve lehçelerin konuşulduğunu söylemek mümkündür. Bu dil ailelerinden biri de Türkçedir. Türk dil ailesi içinde Saha (Yakut), Altay, Tuva ve Hakas Türkleri bulunmaktadır. Ayrıca Ural Federal Bölgesi'nde Si-

birya Tatarları bulunmaktadır. Biz bu yazımızda bu halklar ve dilleri hakkında genel bilgiler vereceğiz.

Sahalar (Yakutlar) ve Dilleri:

Sahalara ‘Yakut’ kavim adı Tunguzlar tarafından verilmiş, kendileri Saha (Saxa) adını kullanmışlardır. Genel Türkçe *yaka* ‘kenar, kıyı’ kelimesinin y- > s- ve -k- > -x- ses değişiklikleri sonucunda *Saxa* şekline gelişmiştir. Sahalar 1990 yılında kısmen bağımsızlık kazanınca devletlerinin adını Saha Cumhuriyeti olarak değiştirmişler, ‘Yakutya’ adını da parantez içinde vermeye başlamışlardır. Yakutistan adını da ‘Saxa Sire’ (Saha Yeri) olarak değiştirmişlerdir. Saha Yeri (Yakutistan)’ın yüz ölçümü 3,062,100 km² olup, batıdan doğuya 2,300 km, kuzeyden güneye 2,000 km’dir. Bu topraklar eski Sovyetler Birliği’nin % 14’ünü, Rusya Cumhuriyeti’nin %18’ini teşkil eder. Bu coğrafya yeryüzündeki en geniş Türk cumhuriyetidir. 2010 yılına göre genel nüfusu 958.300 kişi olan Saha Cumhuriyeti, Sibirya Bölgesi’nde bulunan Türk Cumhuriyetlerinin içinde nüfus bakımından en kalabalık Türk topluluğunu içinde barındırmaktadır. 2010 yılında yapılan nüfus sayımına göre 466.492 kişi olan Sahalar, genel nüfusun %49,9’unu oluşturmaktadır. Sahalar, yaygın adıyla Şamanizm (Tengricilik, Kamizm, vb.) denilen inanç sistemine inanırlar. Bu inanç sisteminin Sahalardaki adı Kut-Sür İtegele (Kut-Sür İnancı)’dır. Sahaların günlük hayatlarında “Kut-Sür İnancı”nın derin izlerini her zaman görmek mümkündür. Ancak Rus imparatorluğunun egemenliğindeyken, yerel halkın Rus Ortodoks kilisesine yönlendirilmesi ve Ortodoks Hristiyan isimleri almaları istendiyse de pratikte genel olarak halk geleneksel inançlarını sürdürmüştür. Sovyet döneminde ise birçok *oyuun* (şaman) arkasında halef bırakmadan ölmüştür. Saha halkı, geleneklere göre her yıl baharın gelişini kutlarlar. Sahaların Isiah festivali (kelimenin tam anlamıyla “serpme” anlamına gelir. Törende ateşe/ ruhlarla kırmızı serpildiği için bu ismi almıştır), doğurganlık kültüne sahip bir güneş kültürüyle ilgilidir. Festival, yılın en uzun günü olan 22 Haziran’da yapılır.

Sahaların Rus istilasından önceki tarihleri hakkında, az sayıdaki yazılı kaynaktan sağlıklı bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Türkologların tetkiklerine göre Sahalar bugünkü vatanlarına 13-14. asırlarda gelmişlerdir. Ruslar, 16. yy.da doğuya doğru yayılarak 1630 yılına kadar bu bölgeleri ele geçirmişlerdir. Rusların Yakutistan’ı tamamen işgali 18. asrın sonuna kadar sürmüştür. 27 Nisan 1922’de Yakut Avtonom Sovyet Sosyalist Respublikası (YASSR) kuruldu. 21 Ocak 1923’te ise hükûmet teşkil ettirildi. Devlet başkanlığı vazifesine Saha kökenli Platon Alekseyeviç Oyunskiy, başbakan olarak da yine Saha kökenli I. N. Barahov seçildi. Sovyetler Birliği’ndeki son yapılanmalar neticesinde 27 Eylül 1990 tarihinde ‘Yakut-Saha Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devlet Egemenlik Deklarasyonu’ ilan edilmiş, 20 Aralık 1991’de de doğrudan başkanlık seçimi yapılmıştır. Cumhuriyetin adı önce ‘Yakut-Saha Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’, sonra 27 Aralık 1991’de ‘Saha Cumhuriyeti’ oldu ve ‘Yakutya’ kelimesi de parantez içinde verilmeye başlandı. Mevcut sistem bir başkanlık sistemidir, iki yüz kişiden oluşan İl Tümen adlı bir de parlamento vardır.

Sahalar, Orhun alfabetesini kullanmış olsalar da kuzeye göç ettiklerinde kullandıkları bir alfabe bulunmadığı bilinmektedir. Sahaca ilk yazılı eser olarak kabul edilen A. Uvarovskiy'in (1800-1862) 1848 yılında kaleme aldığı Ahtı-lar 'Hatıralar' adlı eser Rus Kiril harfleriyle yazılmıştır. Yakutistan'ın 1632'de Ruslar tarafından işgaline kadar Sahaların yazılı edebiyatları yoktu. Bunun yanında çok zengin bir folklor malzemesine sahiptiler. Bu tarihî halk edebiyatı malzemesinin başında olonho (*oloñxo*) adı verilen manzum destanlar gelir. Bu destanlar hep kahramanlarının adlarıyla anılırlar ve olonhohut adı verilen özel anlatıcıları vardır. Diğer halk edebiyatı türleri: bılırgı *sehen* "efsane", *kep-seen* "hikâye", *üge*, *ostuoruya* "masal", *algıs* "ilahî", *ıria* "türkü", *xohoon* "koşuk", *kırıstar* "beddualar", *bilgeler* "inanışlar", *ös xohoonnoro* "atasözleri", *taabırın-nar* "bilmeceler"dir. Bu kadar zengin bir folklor malzemesinden yazılı edebiyata geçiş ancak 1819-20 yıllarında Rus alfabesi esasında bir alfabeyle geçince mümkün olmuştur. Ruslar bu alfabeyle Hristiyanlığı yaymak ve folklor malzemesini derlemek için kullanmışlardır. XX. asrın başlarında 1905 İhtilali'nin rahatlığıyla *Saxa Soyuha* "Sahaların Birliği" adlı derneğin kurulması ve *Saxa Oloğõ* "Saha Hayatı" (1908-1909), *Saxa Doyduta* "Saha Ülkesi" (1907-1908), *Saxa Sañata* Sahaların Sesi" (1912-1913) adlı dergilerle, Rusça-Sahaca *Yakutskiy Kray* adlı gazetesinin neşredilmesiyle, Sahaca edebiyat dili olarak yaygınlaşmaya başlamıştır. A. Uvarovskiy'in (1800-1862) 1848 yılında Sahaca ilk yazılı eser olarak bilinen *Axtı-lar* 'Hatıralar' adlı eser Rus Kiril harfleriyle yazılmıştır. Bu alfabede bazı değişiklikler yapan O. Böhtlingk'in ardından Pekarskiy ve Wilhelm Radloff'un da bu alfabeyle kullandığını söyleyebiliriz. Bu yıllarda bir Saha Türkü olan Semen Andreyeviç Novgorodov (1892-1924) adlı poliglot dil bilimci, Saha Türkçesinin bütün seslerini içine alan 33 harfli Latin alfabetesini ortaya koyduğu *Sahaca Alfabe Kitabı*'nı N. E. Afanasyev ile birlikte 1917'de yayımlamıştır. Sahaların bu Latin harfli alfabetesi, 1924 ve 1929 yılında yapılan bazı değişikliklerle 1939 yılına kadar kullanılmıştır. Bütün Türk toplulukları Latin alfabetesine geçtiğinde bu alfabelerde 39 farklı işaret bulunuyordu. Fakat Türk yazı dilleri için farklı Kiril alfabeleri kabul edildikten sonra, bu işaretlerin sayısı 74'e çıkmıştır.

Saha Türkçesi, bünyesinde bulundurduğu Moğolca ve Tunguzca unsurlardan dolayı Türk dili ailesi içinde özel bir yer teşkil etmektedir. R. R. Arat, Yakut (Saha) Türkçesinin Türk dilinin Ana Türkçe döneminde Çuvaşça ile birlikte ayrıldığını kabul etmektedir. Poppe, Yakutçanın Türk dili ailesinin Kuzey grubuna girdiğini belirtir ve muhtemelen 14. yüzyılda Türk dillerinin bir grubundan - şimdiki Tuvaca'ya dayanan bir koldan- ayrıldığını belirtir. Benzing, Yakutçayı Dolganca ile birlikte Kuzey Sibiry grubuna dâhil etmiştir. Ramstedt ve Ligeti, Yakutçayı Çuvaşça gibi ayrı bir Türk lehçesi olarak ele almışlardır. Saha Türkçesinin Türk lehçe ve şiveleri içindeki yerini en sağlam olarak Poppe ve Arat tespit etmişlerdir. Poppe'ye göre diğer bütün Türk lehçeleri gibi Yakutça da bir (z) v e (ş) dilidir ve Yakutça, Çuvaşçanın ve Moğolca ile öbür Altay dillerinin (r) ve (l)'ye sahip olduğu kelimelerde, (z) ve (s) seslerinden gelişmiş seslere sahiptir. Mesela: Sahaca: toğus 'dokuz', Eski Türkçe: tokuz, Sahaca: kıs 'kız',

Eski Türkçe: kız. Arat ise; t ~ d ve s ~ y ses denkliklerine dayanarak, Yakutçayı lehçe grupları içinde t- grubu olarak ele almıştır. Tasnif şemasında da bir Ana Türkçe veya Eski Türkçe devresinden bir s- grubu çıkararak buna Eski Yakutça adını vermiş ve buradan da bir alt bölüm olarak t- grubunu çıkarmış ve bunun içinde Yakutçayı vermiştir. Sahacanın önemli ses özelliklerine değinmek gerekirse Türkiye Türkçesindeki kelime başı sedalı g- ve d- ile başlayan kelimeler Eski Türkçedeki gibi k- ve t- ile başlar: tūs- “düşmek”, kül- “gülmek”. Türk lehçelerinin çoğunda “y” olarak görülen Eski Türkçenin palatal “d” sesi “t” olmuştur: atah “ayak”, tot- “doymak”. Eski Türkçenin y- sesi s- sesine döner: yıl > sıl, yol > suol; sondaki -ç, -ş, -z sesleri -s sesine döner: aç > aas, kıs “kış”, togus “dokuz”. İkinci heceden sonra geniş yuvarlak ünlü bulunabilir: kömör “kömür”, ohoh “ocak”. Bünyesinde kalın ve ince k sesi bulunan kalın ünlülü kelimelerde bu sesler h (art damak) sesine döner: küöh “gök”, haas “kaz”. Sahacada asli uzun ünlüler ve ses hadiseleri sonucu uzun ünlü ve ikiz sesler bulunabilir: aat “ad”, kıs “kız”, uol “oğul”, sıa “yağ”, üören- “öğrenmek”.

Altay Türkleri ve Dilleri:

Altay Türkleri, tarihi Kıpçak, Uygur ve Oğuz gibi Türk topluluklarının Altay Dağları'nı aşarak batıya doğru göç ettikleri dönemde bu dağların vadilerinde kalanlarla o vakit bu bölgede bulunan yerli Türklerin kaynaşması sonucu ortaya çıkmış bir Türk topluluğudur. Güney ve Kuzey olmak üzere iki gruba ayrılan Altaylıların Kuzey kolunu, Tuba, Çalkandu, Kumandı; güney kolunu ise Altay kişi, Telengit ve Teleüt adlı boyları oluşturmaktadır. Altay Türkleri, 15-18. yüzyıllar arasında uzun zaman boyunca Batı Moğollarından olan Cungan (Oyrot) Hanlığı hâkimiyetinde yaşamışlardır. Oyrotlardan sonra 1917 Ekim Devrimi'ne karşı çıkarak Karako-rum adlı bir devlet kurmaya çalışsalar da başarılı olamamışlardır. Dağlık Altay Cumhuriyeti Rusya Federasyonu içinde Güney Sibirya dağ ormanlarının Kazakistan ve Moğolistan bozkırlarına kavuştuğu bölgede 92.902 metre karelik bir alanda yer almaktadır. Altay topluluklarının çoğu, Çin ile sınırı olan Altay Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Güneyde Moğolistan, batıda Kazakistan, doğuda Tuva ve Hakasya Cumhuriyetleri ve kuzeydeki Kemerovo Oblastı ve Altay kıray ile sınırdadır. 2010 nüfus sayımına göre, Rusya'da 79.773 Altay yaşamaktadır. Altay Cumhuriyeti'nde nüfusun %57'sini Ruslar, %34'ünü Altay boyları, %5'ini Kazaklar ve geri kalanını diğer halklar oluşturmaktadır. Altay Cumhuriyeti'nin başkenti Gorno-Altaysk'tır. Altay Cumhuriyeti'ndeki en büyük nehirler Katun ve Biy nehirleridir. En büyük gölleri Altın Köl ve Aya Köl'dür. Altaylıların geleneksel inancı Kamlık dinidir. Ana ruh, Altaydın Eezi (Altay İyesi)dir. Kam, insanlarla tanrılar ve ruhlar arasında bir aracıdır. O, iki dünya arasındaki uyumu ve dengeyi korur. Hristiyanlık, Rusların bölgeyi ele geçirmesiyle 18. yüzyılda 1750-1770 yıllarında Altaylılar arsında yayılmaya başlamıştır. 1990'lardan beri Gorno-Altaysk'da millî kültürünün canlanma, yayılma ve korunması için faaliyet göstermektedir. Ayrıca 1980'lerin sonlarından beri ulusal bayram El-Oyin kutlanmaktadır. El Oyun her zaman sıra dışı ve ilginçtir ve performanslar aynı anda farklı mekânlarda yapılır. Festival boyunca, bir tiyatro performansı, destansı

hikâyeler, gırtlak şarkıcılarının performansı, millî kıyafet yarışması, çocuklar ve gençlerin yaratıcılığını geliştirmek için bir yarışma “Tan Çolmon”, müzik aletleri ve şarkı yarışması “Çanar Kojon” düzenlenmektedir. Kuzey Altaylıların başlıca geleneksel faaliyetleri balıkçılık, avcılık, el (çapa) yetiştiriciliği ve arıcılıktır. Geleneksel yemek taze et, kurutulmuş balık, *talkan* (kavrulmuş arpadan yapılan un)dır. Güney Altaylıların geleneksel faaliyetleri sığır yetiştiriciliği, avcılık ve tarımdır. Ana yemekleri et ve süt ürünleridir.

Altaylıların 1840'lara kadar yazılı edebiyatları mevcut değilse de çok zengin bir folklor ve sözlü edebiyata sahiptirler. Bu zengin halk edebiyatı türleri: ninniler (kabay kojon), ağıtlar (sıgıt), şaman duaları (kamnıñ söstöri), dualar (alkış), efsaneler (kep kuçındar) ve kahramanlık destanları (kay çörçök), masal (çörçök), bilmece (tabışkak). Halk edebiyatının bazı türleri iki telli bir çalgı –olan topşuur eşliğinde özel bir gırtlak melodisi ile icra edilir. Bu gırtlak melodisi icracılarına/destan anlatıcılarına kayçı denilmektedir. En önemli destanları Maaday Kara'dır. Altayca ile ilgili kaynaklarda, Altay Türklerinin, 1840'lı yıllara kadar, Uygur alfabesi kaynaklı dikey yazılı *todo biçik* (açık mektup), *üzük biçik*, *todrxa üzük*, *todo üzük* şeklinde adlandırılan alfabeyi Altay cayzanlarının Cungarya Hanlığı ve Rus Çarlığı ile yazışmalarında yaygın olarak kullandıkları bilinmektedir. 1840'lı yılların sonuna doğru yine Makariy Gluharev tarafından Rus Kiril alfabesi temelinde bir alfabe ve Teleüt ağzının esas alındığı bir yazı dili oluşturulur. Teleütler, Altaylılar arasında Rus hâkimiyeti altına giren ve Hristiyanlaştırılan ilk Türk boyudur. Misyonerlerin oluşturduğu bu alfabe, yirmi yedi harften oluşur. Bu yirmi yedi harfin dördü, sadece Altay Türkçesine has sesleri temsil eder. Bunlar “*ö, y, j, Һ* (ö, ü, c, ñ)” dir. Bu alfabe, şu anda Altay Türkçesi için kullanılan Kiril alfabesine de temel olmuştur. 1864 yılından itibaren bu alfabeyle çeşitli kilise kitapları hazırlanmış ve Altay Türkçesiyle basılmıştır. 1928'e kadar kullanılan bu alfabeden sonra, 1928 yılında *Cañalif* adlı Latin alfabesine geçilir. Latin alfabesi, halk arasında oldukça yaygın olmasına rağmen yurtlar ve aymaklar arasında yazışmalarda ve okulda zorluk çıkardığı bahanesiyle 1938'de birtakım değişikliklerle tekrar Kiril harfli alfabaya dönülür. 1938 alfabesi, 1944 yılında tekrar gözden geçirilir bazı değişikliklerle bugün bu alfabe kullanılmaktadır.

Araştırmacılar genellikle Altayca'yı güney ve kuzey lehçelerini temel alarak farklı gruplar içinde sınıflandırmaktadırlar. Baskakov'un etnogenetik ilkeye dayanan sınıflandırmasında Kuzey Altay lehçeleri, Türkçenin Doğu Hun kolunun Uygur-Oğuz alt grubundan gelen Şor ve Hakas lehçeleri ile birlikte ele alınmaktadır. Güney Altay lehçelerini Kırgız ile birlikte Kırgız-Kıpçak grubuna ait göstermektedir. T. Tekin'in tasnifinde VI. tağlıg gurubu ve VII. tuulu gurubu içinde ele alınmış VI, Kuzey Altay (Tuba, Kumanduu, Çalkandı, Aşağı Çulım, Kondom, Aşağı Tom) diye VII. tuulu gr.: Altayca (Güney diyalektleri: Asıl Altay, Telengit, Teleüt) diye belirtilmiştir. Bugünkü Altay Türkçesi yazı dili, *standart yazı dili* özelliği göstermemektedir. İlk yazı dilinin dayandırıldığı Teleüt ağzı olmak üzere bütün ağızlardan, Moğolcadan ve Rusçadan özellikler taşır. Alfa-

bede ve imlada yapılan değişikliklerin bir yansıması olarak yayımlanmış eserlerde yazılış birliği sağlanamamıştır. Günümüzde ana dili Altay Türkçesi olan Altaylılar, Altayca konuşma sırasında ansızın Rusçaya geçmekte ve karışık bir şekilde konuşmaktadırlar. Yeni nesil arasında ana dillerini konuşamayan ve anlayamayanların sayısı günden güne artmaktadır. Eğitim dili, Rusçadır; Altay Türkçesi okullarda ancak ders olarak okutulmaktadır. Altaycanın önemli ses özelliklerine değinmek gerekirse Türkiye Türkçesindeki kelime başı sedalı g- ve d- ile başlayan kelimeler Eski Türkçedeki gibi k- ve t- ile başlar: tar "dar", tuu "dağ", kir- "girmek", kelin "gelin". Eski Türkçenin y- sesi c- sesine döner: yaz> cas, yol> col; sondaki -z sesi -s sesine döner: biz>bis, tokuz> togus. İkinci heceden sonra geniş yuvarlak ünlü bulunabilir: orto "orta", konok "konuk". Bünyesinde kalın ve ince g sesi bulunan kök kelimelerde bu sesler düşerek uzamaya sebep olur: ağır > uur "ağır", yag-> caa- "yağmak", yeğen > ceen "yeğen".

Hakas Türkleri ve Dilleri:

Kaynaklarda Minusin, Abakan, Sibiry, Yenisey Türkleri veya Tatarları adıyla geçen Hakas Türkleri bugün ata yurdumuz olan Güney Sibiry topraklarında yaşayan en eski Türk halklarından. 1727 yılında yapılan Bura Antlaşması ile bölgenin Rusya'ya dâhil olmasından sonra bölgede yaşayan Türk halk "Tatarlar" diye isimlendirilmiştir. 1917 yılında Rus devriminden sonra Hakasya halkı için "Hakas" adı teklif edilmiş ve 1923 yılında da bu ad resmi olarak kabul edilmiştir. Hakasların bu ismi benimsemeleri zor olmamıştır. Ülke, Orta Sibiry'nın güneyinde yer alır. Güney ve doğusunda Tuva Cumhuriyeti, batısında Altay Cumhuriyeti ve Şorya, kuzeydoğusunda Kızılyar yeri veya Rusça adıyla Krasnoyarsk oblasti (Hakasça: Hızıl Çar/ Çir) ile çevrilidir. Yüzölçümü 61 900 km²'dir. Baş şehri Abakan'dır. Hakasya'nın 8 aймаğı vardır. Ülke kuzeyden güneye 400, doğudan batıya 200 kilometre olup Yenisey Nehri'nin yukarı kesimindeki geniş Minusinsk Havzası'nın batı yarısında yer alır. Yenisey Nehri'nin kollarından, Abakan Irmağı bölgenin ortasından geçer. Bu ırmağın vadisinin güneyinde, Karagoş Dağı'nda 2.930 m'ye kadar yükselen Batı Sayan Dağları bulunur. Yenisey Nehri, Hakasya Cumhuriyeti'nin en uzun akarsuyudur. Çulım, Tom ve Abakan Nehri diğer önemli nehirlerdir. Cumhuriyet topraklarında üç yüzün üzerinde tuzlu ve tatlı su içeren göller bulunmaktadır. Doğal kaynaklar olarak; demir, altın, gümüş, kömür, petrol ve doğal gaz bulunmaktadır. Rusya'daki en büyük molibden yatakları bölgede bulunmaktadır. 2010 yılı verilerine göre Hakas Cumhuriyeti'nin nüfusu 532.403 kişidir. Nüfusun %67,3 kadarı şehirlerde yaşamaktadır. Başkent Abakan'ın nüfusu 163.400'tür. Diğer önemli şehirleri Ağban, Sayanogorsk, Soğır, Haratas ve Abaza'dır. Hakasya'da toplam nüfusun %12'sini Hakaslar, %81'ini Ruslar oluşturmaktadır. Daha sonra Almanlar ve Ukraynalılar gelmektedir. Hakaslar, eski Türk inanç sistemine dâhildir. "Hakas inanışlarına göre kâinat üç bölümden oluşmaktadır. Üstte "Çağan Çiri" (Tanrı yeri) denilen dokuz katlı gök bulunmaktadır. En üstte "Akçağan" veya Hakasların diğer ifadeleriyle "Huday Çağan" oturmaktadır." "Akçağan" bütün Çağan Çiri'nin tek hâkimidir. Diğer katlarda ise iyili-

ği temsil eden ve her biri değişik görevler üstlenmiş Akçağan'ın yardımcıları ulunmaktadır. Bunlar toprak, bitkiler, hayvanlar ve diğer tabiat olaylarıyla meşgul olmaktadır. Rusların bölgeye gelmesiyle birlikte Ortodoks inancı zorla kabul ettirilmiştir. Ancak pratikte eski inanç sisteminin ritüelleri uygulanmaktadır. Hatta Rusların hâkimiyetinde bile Abakan boylarını “yasaul (ya-sağul/yasavul)” adı verilen bir yardımcısı olan başkan idare etmiştir. Hakaslar atalarından kalan ve Sovyetler Birliği zamanında kutlayamadıkları millî bayramlarını doksanlı yılların başından itibaren yeniden kutlamaya başlamıştır. Haziran ayında yapılan “Tun Payramı”na herkes millî kıyafetlerini giyerek katılır. Bayramda, atalarının yaptığı gibi, güreş, at yarışları, atıcılık yarışları, halk türkülerile atışma gibi pek çok etkinlikte bulunurlar.

Sovyetler Birliği'nden önce Hakaslar arasında öğrenimli kişi çok az idi. Bu yüzden Hakas folklor eserlerini dışarıdan gelen bilim adamları derlemiştir. Bunların çoğu da Rus bilim adamları idi. Hakas bilim adamı, Türkolog, Kazan Üniversitesinin profesörü N. F. Katanov kendi halkının şiirlerini derlemiştir. N. F. Katanov hanlık zamanında Hakaslar içinde iki bilim adamından birisidir ve Hakas folklorunda var olan türlerin hepsinden derlemeler yapmıştır. O zaman Hakaslar boylar şeklinde yaşıyorlardı. N. F. Katanov bütün boylara giderek folklor eserlerini derleyip, çoğunu *Türk Boylarının Folklor Örnekleri* adlı kitapta Hakasça ve Rusça olarak çıkarmıştır. Bu halk edebiyatı türleri şunlardır: Alıptıg nımax “Kahramanlık destanı”; Nımax “Masal”; Tahpah “Mani”; Burungu kip çoohtar “Efsane”; Söspekter “Atasözü”; Çooch çaahtar “Bilmece”; Ir / sarın “Halk türküsü”. Kahramanlık destanlarını *çathan* adlı çalgı aletiyle *hayçı* ve *nımahçı* adı verilen destancılar anlatır. Önemli destanları: *Altın Arığ* (Altın Xayada Pozi Töreen Altın Arığ), *Han Mirgen*, *Altın Taycı*, *Aydolay*, *Han Orba*’dır. Bazı zirve şahsiyetler ve eserleri şöyledir: Nikolay G. Domajakov (1916-1976), *Irahhi Aalda* (roman), İvan G. Katyuşev, *Hara Suğ* (şiir), Mixail E. Kılçıçakov, *Ağrıg Kizinin İbinde* (tiyatro). Ülkede, *Hakas Çoohtarı*, *Hızıl Aal*, *Hakas Çiri*, *Ah Tashıl* gibi dergi ve gazeteler çıkmaktadır.

Günümüzde “Hakas” genel adıyla tanıdığımız birlik çeşitli boylardan müteşekkildir: Kaçin (Haaş, Haas), Sagay, Kızıl, Koybal, Beltir, Şor bu boyların başta gelenleridir. Şorların çoğunluğu (bütün Şorların nüfusu 15 bin kadardır) Hakas Cumhuriyeti dışındaki bölgelerde yaşadığı için, günümüz Hakas yazı dilinin Şorca’nın özelliklerini yansıtmadığı ve “Şorca”nın farklı bir dil olduğu Sovyet Türkolojisinde kabul görmektedir. Bu ağızlardan ikisi (Sağay, Kaçin) temel alınarak günümüz Hakas yazı dili oluşturulmuştur. Lehçe tasniflerinin bir kısmında Hakasça şöyle belirtilmiştir: Samoyloviç, D grubu (Uygur, Kuzeydoğu) içinde ele alarak bu grubu üç alt başlığa ayırmıştır: d- bölümü: Sayan, Karagas, Salar; t- bölümü: Yakut; z- bölümü: Sarı Uygur, Kamasin, Koybal, Sagay, Kaça, Beltir, Şor, Kızıl, Küerik. N. A. Baskakov, Doğu Hun Dalı içinde Hakasçayı bütün lehçeleriyle birlikte ele almıştır. R. R. Arat, z- grubu (azak, tağ, tağlıg, ıalğan) içinde ele almış ve Abakan diye isimlendirmiştir. T. Tekin de azak: Hakasça (Orta Çulım, Mrass, Taştıp, Matur ve Yukarı Tom, Sarı Uygur) grubu

içinde ele almıştır. Ancak Alt grup denemesi (yaşıl “yeşil”) içinde çazıl gr.: Hakas yazı dili; çajıl gr.: Orta Çulım ile Şorca’nın Mrass ile Yukarı Tom ağızları ve yaşıl gr.: Sarı Uygur ağızlarını belirtmiştir. Bugünkü Hakasya’nın bulunduğu topraklarda VII-XII. asırlarda eski Hakas (Kırgız) Devleti vardı. Bu bölgelerde bulunan yazıların çokluğundan, o zamanlar sadece hanların beylerin değil sıradan halk arasında da yazıyı bilenlerin çok olduğu anlaşılmaktadır. 19. asra gelindiğinde Hakasya’da okuma yazma oranının yok denecek kadar az olduğunu, çeşitli araştırmalardan öğreniyoruz. Okuryazarlık ancak çeşitli papaz okullarında ve Rusçayı öğrenmek yoluyla oluyordu. Hakas ağızlarının birbiri içerisinde eritilmek suretiyle tek bir yazı dili oluşturma çabaları 19. yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. 1924’te Rus harfleri temelinde alfabeye geçilmiş, 1929-39 yılları arasında Latin alfabesine geçilmiş, ancak 1939 yılında Latin harflerinin ana dilinin benimsenmesi ve okunmasını zorlaştırdığı, Rus dilinin benimsenmesine engel olduğu gerekçesiyle Kiril temelindeki alfabeye geçilmiştir. 1946 yılında alfabeye sonradan iki harf (c, ğ) ve 1962 yılında da “n” harfleri eklenmiştir. Bugün bu alfabe kullanılmaktadır. Hakasçanın önemli ses özelliklerine değinmek gerekirse Türkiye Türkçesindeki kelime başı sedalı g- ve d- ile başlayan kelimeler Eski Türkçedeki gibi k- ve t- ile başlar: kime “gemi”, köl “göl”, temir “demir”, tis “diş”. Eski Türkçedeki kelimelerin ilk hecesinde bulunan “e” sesi Hakasçada “i”ye dönmüştür: it “et”, sin “sen”. Eski Türkçedeki kelimelerin başında bulunan b- sesi Hakasçada p-’ye dönmüştür: pasha “başka”, palıh “balık”. Eski Türkçedeki kalın “k” sesleri, kalın “h” sesine dönüşmüştür: har “kar”, pasha “başka”, uh “ok”. Kelime başı y- sesleri çoğunlukla ç-, bazen n- sesine dönüşmüştür: çurt “yurt”, çıl “yıl”, nanmır “yağmur”. Buna karşılık “ç” ve “-ş” sesleri “s” olmuştur: sah- “çakmak”, ağas “ağaç”, hus “kuş”. Türk lehçelerinin çoğunda “y” olarak görülen Eski Türkçenin palatal “d” sesi “z” olmuştur: azah “ayak”, azırıl- “ayrılmak”.

Tuva Türkleri ve Dilleri:

Güney Sibirya’daki Türk boylarından Tofa (Karagas), Tuba (Altayların bir boyu), Tuva (Kendilerince Tıva) adlarının 4-5. yüzyıllarda Çin’in kuzeyinde kurulan Toba Devleti’yle bağı bulunduğu yolunda görüşler vardır. Toba devletin çoğunluğunu Türkler oluşturmaktaydı. Bugünkü Tuva topraklarında Göktürkler, Uygurlar, Kırgızlar, Moğollar tarihin çeşitli devirlerinde hâkimiyet kurmuşlardır. Bilimsel araştırmalarda bugünkü Tuvalar; Uryanhay, Uranhay, Soyon, Soyot, Sayan, Tuva gibi isimlendirmelerle adlandırılmıştır. “Tuva” kelimesi günümüzde Tuva’da Tıva şeklinde yazılmakta ve söylenmektedir. Cumhuriyet Rusya Federasyonu içinde Sibirya’nın güneyindedir. Asya’nın Coğrafik Merkezinin yakınındadır. Ülkenin doğusu yüksek ve ormanlık iken batısı ovalık ve daha kurudur. Ülke Kuzeyde Krasnoyarsk ile sınır komşusudur. Kuzeybatı ve batıda Hakasya ve Altay Kray, kuzeydoğuda İrkutsk Oblastı, doğu ve güneyde Buryatya ve Moğolistan ile sınırdadır. Tuva’nın toplam yüzölçümü 175,500 km²’dir. Tuva Cumhuriyeti’nin başkenti Kızıl’dır. Turan, Erzin, Ak-dovurak önemli şehirleridir. Tuva Yukarı Yenisey Nehri havzasında

yer alır. Bölgenin başlıca yüzey şekilleri olan geniş Tuva ve Todja havzalarının sularını Yenisey Nehri'nin iki ana kolu toplar. Aralarında kuzeybatıdaki Batı (Zapadni) Sayanlar'la kuzeydoğudaki Doğu Tuva dağ sıraları bu iki havzayı kuşatır. Yenisey Nehri Ulug-Hem olarak da adlandırılır. Diğer nehirler, Kantegir Nehri, Hemçik Nehri, Kaa-Hem ve Biy Hem nehirleridir. Ülkenin en yüksek noktası, Möngün-Tayga Dağı'dır (3970 m). Tuva'da kömür, demir, cıva, altın, asbest, kobalt, nikel, bakır, çinko, kurşun, taşkömürü, madenî tuz çoktur. 1970 yılında Tuva'nın en büyük sanayi kuruluşu olan asbest fabrikası, Akdovurak dolayında açılmıştır. Tuva'nın ekonomisinde tarım sektörü ağırlıklıdır. Besicilik yaygındır. Hayvancılık da önemli yer tutar. Bununla beraber kereste imalatı, gıda maddeleri üretimi, hafif sanayinin bazı kolları gelişmiştir. 2010 nüfus sayımına göre nüfusu 307.930 kişidir. Tuvalar 235.313 kişilik nüfuslarıyla Tuva Cumhuriyetinin nüfusunun %77,02'lik bir bölümünü oluştururlar ve bu nüfus oranları ile Sibirya Türk Cumhuriyetleri içinde kendi adını taşıyan cumhuriyette en büyük nüfus oranına sahip olan Türk grubunu oluştururlar. Tuvalar ayrıca Moğolistan Halk Cumhuriyeti ve Doğu Türkistan'da yaşamaktadırlar. Tuva Türkleri, inanış olarak Eski Türklerin dini olan Şamanizm diye bilim insanlarının kabul ettiği Gök Tanrı veya Tengricilik inancına mensuptur. Tuvalılar şamana ham "kam" derler. Aynı zamanda Budizm de kabul edilmiştir. Çok az sayıda Tuvalı ise Rusya'nın ve başka Hristiyanların yaptığı misyoner faaliyetler sonucu Hristiyanlığı kabul etmiştir. Tuva'da Budizm ve Tengricilik düğün, doğum ve cenaze törenleri, takvim tatilleri ve halk hekimliği vb. ritüellerde bir arada var oldular. Bazı durumlarda Tuvalılar kamlardan da Budist rahiplerden de yardım istediler. Tuvalıların en çok bilinen kültür unsuru ise Tuvalı müzisyenlerin kendine has yorumları ile yarattıkları gırtlak müziği Höömey'dir. Tuvalılar inançları gereği tabiatla bütünleşik yaşarlar. Bu uyum ise ancak tabiatın şartlarına boyun eğmekle mümkün olabilmektedir. Tuva Türklerine göre dağların, suların, ormanların sahipleri vardır ve her canlı çok değerlidir. Toplum bu değeri anladıkça hayat kolaylaşır. Tuvalılar, sevinçlerini, sevgilerini, hüznlerini "İrlar" yoluyla dile getirir. İrlar için "Tuva halk kültürüne özgü türküler" denilebilir. Tuvalar'ın bulunduğu bölge, milattan önce III-milattan sonra III. yüzyıllar arasında Büyük Hun İmparatorluğu'nun idaresi altındaydı. VI-VIII. yüzyıllarda Göktürk hâkimiyetine bağlandı; VIII-IX. yüzyıllar arasında Uygurlar Tuva bölgesine hâkim oldu. Daha sonraki dönemlerde bölgeye Kırgızlar, Moğollar ve Çinliler hâkim olmuşlardır. 1914-1921 yıllarında Tuvalar, Çarlık Rusyası'nın idaresi altında kaldı. Bu dönemde bölgedeki Rus nüfusu %300 arttı. 1911'de Çin'deki Mançu hanedanı ortadan kalkınca Tuvalar en yüksek dinî liderlerini başkan seçerek bağımsız olmak istedilerse de üç yıl sonra Rusya'nın himayesini kabul etmek zorunda kaldılar. 11 Ekim 1944 tarihinde alınan bir kararla Bağımsız Tuva Halk Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği Muhtar Bölgesi hâline dönüştürüldü. Bu hususta çok çalışan Salçak Toka muhtar bölgenin başına getirildi. 10 Ekim 1961'de Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oldu. 1991'de Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla 28 Ağustos'ta Tuva Cumhuriyeti adını aldı.

Çarlık Rusya'nın boyunduruğu altına girmeden önce Tuva Türkleri ilk önce Moğol yazı dilini kullanarak çoğu zaman Moğolca eserler vermiştir, daha sonra Moğol yazısıyla Tuva Türkçesiyle eserler yazmıştır. Tuva Türkçesinin yazı dilinin oluşturulması ve Tuva edebiyatının millî Tuva Türkçesinde gelişiminin başlangıcı 1930 yılı olarak kabul edilir. Tuva yazılı edebiyatının oluşmasına şifahi halk anlatıları başta olmak üzere folklor ürünleri öncülük etmiştir. Bu anlatılar: kahramanlık anlatıları (maadırlıg tooldar), çeşitli konulardaki masallar (toolдар), efsaneler, mitler ve hikâyeler (toolçurgu çugaalar, töögülüg çugaalar), manzum sözlü ürünler, türküler, (ırı ve kojamıktar), örf-âdet şîirleri (algış yöreelder), tekerlemeler (dürgen çugaalar) ve küçük parçalı folklor ürünleri, bilmeceler (tıvızıktar), atasözleri (üleger domaktar), belagatli sözler (çeçen söster) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

İlk Tuva yazılı anıtlar Moğol yazı geleneği etkisiyle Eski Moğol dilinde yapılmıştır. Yeni dönem sürecinde doğan edebiyat 1920'li yılların ikinci yarısında oluşturulmuş ve Tuva Halk Cumhuriyeti kültürel devrimi üzerinde oluşmuştur. İlk Tuva Gazetesi Şın "Gerçek", 1926'dan 1930'a kadar Moğolca olarak ve aynı anlamda olan "Unan" adıyla çıkarılmıştır. 1930 yılından itibaren Tuva yazı dilinin oluşturulmasıyla Latin alfabesi esasında ilk Tuva dilinde kitaplar yayınlanmıştır. Tuva Türkçesi, Türk lehçelerinin Kuzeydoğu grubuna girer. Kuzeydoğu grubunda Altay, Saha, Hakas, Tuva lehçeleri bulunmaktadır. Bu grup Sibiry Türk lehçeleri olarak da adlandırılır. Tarihî olarak Tuva Türkçesi, Saha Türkçesiyle birlikte, bünyesinde Moğolca unsurları en yoğun bulunduran Türk lehçesidir. Kelime içerisinde -d- sesinin durumuna göre "adak" lehçe grubuna girmektedir. Eski Türkçede bulunan bu -d- sesini koruyan yeğâne Türk lehçesidir. Bazı tasnif çalışmalarında Tuva Türkçesinin yeri şöyle belirtilmiştir: Radloff, Tuva Türkçesini Abakan grubunun bir alt şivesi olarak almıştır. Samoyloviç, Bogoroditskiy, Räsänen, Benzing; şimâl-i şarkî veya Kuzey Türkçesi adı altında Yakut, Tuva ve Hakas Türkçelerini bir ana grup olarak alıp, daha sonra alt gruplara ayırmıştır. Benzing, bu üç lehçeye Altay'ı da dâhil eder ve dörtlü ana grubu Yakut ve diğerleri olmak üzere iki alt gruba ayırır. R.R. Arat ve T. Tekin -d- ve -z- seslerinden hareketle Tuva ve Hakas Türkçelerini farklı gruplara almışlardır. Tarihî olarak; Samoyloviç, Räsänen, Baskakov Tuva Türkçesini Orhun Türkçesine bağlar. Menges, Poppe, Doerfer, Tuva ve Hakas lehçelerini aynı ana grup içinde tasnif etmiştir. Tuvaların 1930 yılında yazı dilinin kurulmasından önce Moğolcanın yazı dili olarak kullanıldığı bilinmektedir. İlk Tuva Gazetesi Şın "Gerçek", 1926'dan 1930'a kadar Moğolca olarak ve aynı anlamda olan "Unan" adıyla çıkarılmıştır. Alfabe çalışmaları Moğol esaslı olarak 1920'de başlamış, 1927'de Kiril esaslı alfabe kabul edilmiş, 1929'da Latin kökenli alfabe kullanılmış, hatta 1932'de A. P. Palmbax ve H. M. Seyfullin 3 bin kelimelik bir de sözlük hazırlamışlardır. Tuvalar, 1941'de komünist idarecilerin gayretiyle Kiril alfabesine kullanmaya başlarlar. 1944'te de Sovyetler Birliği'ne dâhil olurlar. Tuvacanın resmî dil olduğu kabul edilir. Ancak şehirlerde Rusçanın iletişim dili olduğu görülmektedir. Tuvacanın önemli ses özelliklerine değinmek gerekirse Türkiye Türkçesindeki kelime

başı sedalı g- ve d- ile başlayan kelimeler Eski Türkçedeki gibi k- ve t- ile başlar: hırın “karın”, tırt- “tartmak, çekmek”. Ancak Türkiye Türkçesinde t- ile başlayan pek çok kelimenin de d- ile başladığı görülmektedir: daş “taş”, dilgi “tilki”. Türk lehçelerinin çoğunda “y” olarak görülen Eski Türkçenin palatal “d” sesi “d” olarak korunmuştur: adak “son, ayak”, kuduruk “kuyruk”. Ses hadiseleri sonucu uzun ünlüler görülmektedir: ool “oğul”, sook “soğuk”, aas “ağız”. Kelimelerin ilk hecesinde a > ı değişmesi görülür: kılın “kalın”, çıt- “yatmak”. Eski Türkçenin kelime başı y- ünsüzleri Tuvacada ç-’dir: çıl “yıl”, çer “yer”. Eski Türkçedeki kelimelerde iki ünlü arasında kalan c, ç, ş ünsüzleri j olmuştur: kiji “kişi”, bijek “bıçak”, kejee “akşam”. Eski Türkçedeki kalın ve ince “k” seslerinin çoğu “h” sesine dönüşmüştür: herek “gerek”, hol “kol”, hömür “kömür”.

Bu lehçeler Sibiry’a da olsalar bile genel olarak onlarla pek çok ortak kelimeye sahip olduğumuz aşağıdaki tabloda belirtilmiştir:

T. Türkçesi	Sahaca	Tuvaca	Altayca	Hakasça
al-	ıl-	al-	al-	al-
de-	die-	de-	de-	ti-
gel-	kel-	kel-	kel-	kil-
gir-	kiir-	kir-	kir-	kir-
var-	bar-	bar-	bar-	par-
gör-	kör-	kör-	kör-	kör-
yat-	sıt-	çıt-	cat-	çat-
ayak	atah	adak	ayak	azah
dağ	tıa “orman”	dag	tu	tağ
sarı	ıarı “yağ”	sarig	sarı	sarığ
ırak “uzak”	ıraah	ırak	ıraak	ırah
göğüs	kögüs “sırt”	kögüs	kögüs	kögis
baş	bas	ba’s	baş	pas
su	uu	sug	suu	suğ
oğul	uol	uol	uul	ool
bey	bii	beg	biy	pig
gece	kiehe	keje	keçe	kice
süt	üüt	süt	süt	süt
yürek	süreh	çürek	c’ürek	çürek
çağ	sah	şak	cak	sah “tam”
ben	min	men	men	min
sen	en	sen	sen	sin
o	kini	ol	ol	ol
bir	biir	bir	bir	pir

T. Türkçesi	Sahaca	Tuvaca	Altayca	Hakasça
iki	ikki	iyi	eki	iki
üç	üs	üş	üç	üs
dört	tüört	dört	tört	tört
beş	bies	beş	beş	pis
altı	alta	aldı	altı	altı
yedi	sette	çeti	ceti	çiti

Kaynaklar

- Arıkoğlu, Ekrem, “Hakas Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed.: Ahmet B. Ercilasun), s.1085-1148, Ankara 2007.
- Arıkoğlu, Ekrem, *Çağdaş Hakas Edebiyatı Örnekleri*, Bengü Yayınları, Ankara 1920. s.259-269.
- Arıkoğlu, Ekrem, “Tuva Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed.: Ahmet B. Ercilasun), s. 1149-1228, Ankara 2007.
- Arıkoğlu, Ekrem, “Tuva Türkçesinin Tarihî Gelişimi ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1997 (4), s.151-162, TDK, Ankara.
- Chertykova, Maria D., “Xakac (Khakas)”, *Tehlikedeki Türk Dilleri II A* (Ed.: S. Eker, Ü. Çelik Şavk) C 2, s. 259-269.
- Güner Dilek, Figen, “Altay Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed.: Ahmet B. Ercilasun), s. 1009-1084, Ankara 2007.
- Güner Dilek, Figen, *Güney Sibiryası Altay Türkçesi Ağızları*, TDK Yayınları, Ankara 2015.
- Killi Yılmaz, Gülsüm, *Kuzey ve Güneydoğu Sibiryası Türklerinin Dil Durumu*, Köksav Yayınları, Ankara 2010.
- Kirişcioğlu, M. Fatih, *Saha(Yakut) Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 1999.
- Kirişcioğlu, M. Fatih, “Kazan Hanlığının İşgalinden Sonra Sibiryası’daki Dil Politikaları” *1552 ve Sonrası: Kazan’ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni*, s. 37-44, Ankara 2004.
- Kirişcioğlu, M. Fatih, “Saha (Yakut) Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı* (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), C 4, s. 501-512, TKAİ, Ankara 1998.
- Koçoğlu Gündoğdu, Vildan, Aziyana Bayır-ool “Tuvans And Tuvan Language” , *Tehlikedeki Türk Dilleri II B* (Ed.: S. Eker, Ü. Çelik Şavk), C 3, s.477-507.
- Ozonova, Aiiiana, “The Altaians And The Altai Language” , *Tehlikedeki Türk Dilleri II A* (Ed: S. Eker, Ü. Çelik Şavk), C 2, s.21-47.
- Otyzbay, Zhazira, “Çağdaş Tuva Yazılı Edebiyatının Gelişimi”, *Folklor/Edebiyat*, C 25, Ş 99, 2019/3, s. 567- 576.
- <http://bsk.nios.ru/content/altayskaya-literatura>
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Hakaslar>
- <https://www.sakha.gov.ru/>
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Tuva_Cumhuriyeti#:~:text=Tuva%20cumhuriyeti%2C%20ad%C4%B1n%C4%B1%2C%20T%C3%BCrk%20halklar%C4%B1ndan,da%20T%C3%BCrkiye%20T%C3%BCrk%C3%A7esinde%20kullan%C4%B1m%C4%B1%20vard%C4%B1r